

“ולא יורה שם חץ” - הברכה והתעלה

להבנת הביצור בעיר דוד ונקבת חזקיהו - המסלול, השיטה והכתובת

חפירות השנים האחרונות בעיר דוד ערערו תפיסות רבות ביחס לאופן ביצורה של העיר, תפיסות שנראו בעינינו מובנות וברורות.¹ במשך שנים רבות, ירדנו במנהרת פיר וורן בטוחים שאנו יודעים היכן הלכו ולאן הלכו שואבי המים בעיר דוד. בראש פיר וורן עמדנו והקשבנו למים שמשמיעים את קולם מלמטה, ושמענו גם תהיות של תלמידים ושל מבקרים - האם באמת וכיצד שאבו מים במקום הזה שלא נראה מתאים לשאיבת מים? האומנם שם עלו לוחמיו של יואב בן צרויה כמטפסי הרים וכבשו את העיר דרך מבוא סודי? ואיפה ישבו העיוורים והפיסחים? השתדלנו בכל כוחנו לשכנע את המבקרים שאכן שם שאבו מים מתוך העיר. והנה ממצאים אחרים שנחשפו בשנים האחרונות מראים שאותה מנהרה של פיר וורן לא הובילה אל הפיר, אלא **הוליקה החוצה** אל ברכה גדולה שחלקה נמצא בצל המגדלים שמעל מעיין הגיחון, וכל העניין קיבל בבת אחת פנים אחרות.

וכאן עולות השאלות:² אם יוצאים מתוך המנהרה החצובה אל השטח הפתוח שליד הברכה ועל יד המגדלים, לשם מה המנהרה? למה לחצוב במעבה ההר מנהרה שיוצאים ממנה אחר כך אל השטח הפתוח? ועוד: מה יעדו של פיר וורן, האם ואימתי נחצב? האם הוא שלב ב של מפעל מים קדום ממנו? ושמה אין הפיר אלא חלל טבעי של קארסט, שאופייני כל כך לגיר הקשה בסלעי יהודה?

1. ראה סיכום ממצה: ר' רייך וא' שוקרון, 'החפירות החדשות בעיר דוד', **חידושים בחקר ירושלים** ג, תשנ"ח, עמ' 3-8; הנ"ל, 'חומה משלהי ימי הבית הראשון במזרח עיר דוד', **חידושים בחקר ירושלים** ד, תשנ"ט, עמ' 14-16; הנ"ל, 'חומות ותעלות מתקופת הברונזה התיכונה ב' ומשלהי תקופת הברזל ב' במזרח עיר דוד - נתונים חדשים מעונת חפירות 2000', **חידושים בחקר ירושלים** ו, תשס"א, עמ' 5-8; הנ"ל, 'חפירות חדשות במדרון המזרחי של עיר דוד', **קדמוניות** לד/2, תשס"ב, עמ' 78-87.

2. ממצאים חדשים שמאירים באופן חדש פרטים שנהגנו להציגם כוודאויות מלמדים קצת ענווה. אנחנו מסבירים מתוך ניסיון להבין, אך הכול בעירבון מוגבל (הרי כולנו בני אדם). גם כשאנחנו בטוחים - יכול להיות שמחר או מחרתיים יימצאו ממצאים שישנו לחלוטין את הבנתנו. אחר כך יימצאו דברים חדשים נוספים שיהפכו על פניהן גם את ההבנות החדשות. ולפעמים חוזרים להבנות ישנות דווקא. האם פירוש הדבר להרים ידיים? לא! אנחנו נמשיך לנסות ולהבין. אבל נרשום הערת אזהרה, שלא כל מה שאנחנו בטוחים בו הוא לגמרי בטוח!

ניסיתי לפענח ולהבין מה עומד מאחורי הביצור של מערכת פיר וורן, לפי הממצא כפי שהוא ידוע היום. והנה צץ ועלה במוחי פסוק מספר מלכים שחוזר בספר ישעיהו (או להפך) בפרקי חזקיהו, שנחריב וישעיהו הנביא.

לכן כה אמר ה' אל מלך אשור לא יבא אל העיר הזאת ולא יורה שם חץ ולא יקדמנה מגן ולא ישפך עליה סללה (מל"ב י"ט, לב; ישעיהו ל"ז, לג).

תמיד הבנתי את הפסוק הזה בפשטות - במלחמה יורים חצים, מקדמים מגן וגם שופכים סוללה. בכיבוש עיר אולי בסדר ההפוך - שופכים סוללה ואחרי זה יורים חצים! אולם נראה לי עכשיו שיש בפסוק הזה מפתח חדש להבנת מצבה של עיר דוד, ומכאן גם להסברת ביצורה.

עיר דוד, כעיר בצורה, ועוד יותר כעיר בירה, נמצאת במצב ייחודי. ידוע ומפורסם שנקודת התורפה של העיר הזאת היא מצפון, ותמיד אנחנו אומרים בלשונו של ירמיהו הנביא: "מצפון תפתח הרעה" (א', יא) - לא רק בכל הארץ, אלא על העיר, כי מכיוון זה הגישה אל החומות נוחה. אבל בכל זאת, יש נקודת תורפה נוספת לעיר דוד, והיא ממזרח. רכס הר הזיתים שיורד אל הקדרון מאפשר לשבת עליו בשליש הגובה ולירות ממנו בקלות רבה אבנים וחצים, אל אזור התורפה של עיר דוד - אל אזור המעיין וגם אל המדרון שמעליו נבנתה 'מצודת ציון' בראש עיר דוד. קרוב מאוד לשם (מעל לשטח G) עמד ככל הנראה 'ארמונו' הראשון של דוד בעיר דוד, ומסתבר ששם שכנה גם המצודה היבוסית-כנענית, שלפני דוד. מובן שאפשר להגן על הר הזיתים בעזרת כוחות צבא, אבל אם יבוא צבא גדול ממצרים, מאשור או מבל ויביא את העיר במצור, הוא יוכל לירות אל תוך העיר במקום שבו יורדים אל שער המים, במורד אל הגיחון.

תלים בצורים רבים יש בארץ. ברובם המכריע אי-אפשר לעמוד על ההר שמנגד ולירות ממרחק קרוב כל כך לתוך העיר. מצב זה לא היה קיים בלכיש ולא בעזקה, לא בחצור ולא במגידו, לא בתל שבע, בערד, בגזר, באפק, בגבעון, בשומרון וביריחו. ביריחו אפשר לצפות ולירות לתוך העיר מכתף יריחו באמצעים מודרניים, אבל לא בחצים. המרחק גדול מדי. אכן, בשכם יש מצב דומה, אך המרחק בין שיפוליו הדרומיים של הר עיבל לבין חומת תל בלטה הוא שכם הוא כמה מאות מטרים. אכן, פעם אחת לפחות, על פי התיאור המקראי בשופטים ט', לו, נוצלה חולשה זו של שכם על ידי אבימלך, כדי לכבשה. בעיר דוד המרחק הרבה יותר קטן - כמאה מטרים באזור המעיין, וקצת יותר בגובה. די למלך כובש שרוצה לסכן את ירושלים, עוד בטרם שפך סוללה ובטרם הסתער על העיר, להשתלט על כל הרכס של הר הזיתים, להוריד את קלעיו וקשתיו אל המדרון, וחיש קל הוא ימנע מכל אדם להתקרב אל מקור המים של העיר. יירו שם חצים, והרי ידוע שאנשים לא הולכים למקום שיוורים חצים אליו. על כן היה צורך לבצר את עיר דוד באופן ייחודי כנגד חצים, אבני קלעים וכדומה, בהתקפה ממזרח. המנהרה החצובה של מפעל המים שנקראה בפיו

“ולא יורה שם חץ” - הברכה והתעלה

(בטעות!?) מנהרת פיר וורן, עשתה בדיוק את הדבר הזה. לאורך כל הקטע שהיורדים אל המים חשופים בו לירי, יש מנהרה חצובה שהגנה על היורדים לשאוב. כאשר יצאו השואבים מתוך המגן החצוב, הם כבר נמצאו בחסות המגדלים הגבוהים של שער המים שמעל הגיחון, **שקצה** הברכה הגדולה נמצא בצלם. המגדלים גבוהים למדי והם חיפו על כל אזור השאיבה (ראה איור מספר 1). כלומר, **לא ניתן היה לפגוע במי שהתקרב אל הברכה**. בזכות חיפוי המגדלים והמנהרה החצובה לא הייתה אפשרות לירות באופן ישיר ולפגוע באלה שבאים לשאוב מים. הטופוגרפיה, אם אנחנו קוראים אותה קריאה צבאית, מסייעת להבין את הביצור ומסייעת להבין את הפסוק, והפסוק מסייע להבין את השטח ואת הביצור. וזהו, אם כן, פירוש הפסוק שבו מבטיח ישעיהו לחזקיהו המלך:

לכן כה אמר ה' אל [= על] מלך אשור לא יבו אל העיר הזאת **ולא יורה שם חץ ולא יקדמנה מגן ולא ישפך עליה סללה** (ישעיהו ל"ז, לג; מל"ב י"ט, לב).

לא רק שלא ישפוך סוללה ולא יכבוש את ירושלים - הוא גם "לא יורה שם חץ ולא יקדמנה מגן". כלומר, האויב לא ימלא את מורדות הר הזיתים בקשתיו ובקלעיו ולא

השקופית הגדולה (F)
רוחב - 9.2
גובה - 11

איור מספר 1: ביצור
מהתקופה הכנענית
שנחשף בחפירות
החדשות ליד מעיין
השילוח (באדיבות
אלע"ד - אל עיר
דוד).

ימטיר חציו על המורד המזרחי של עיר דוד, באופן שיסכן גם את ארמון המלך התחתון וגם את המורד אל המים, המקום החשוב ביותר בעיר, מעיין הגיחון. כמובן, בכל מקום שבו יורים חצים צריך גם לקדם מגינים, כדי לשמור על הקשתים מפני פגיעות חצים מן העבר האחר.

אם צריך להבטיח דבר כזה, סימן הוא שחזקיהו חשש מפניו. החשש הזה מסביר יפה מאוד מדוע חזקיהו יזם את המפעל העצום של הנקבה. המדרון המזרחי היה תמיד בסכנה פוטנציאלית להתמקמות צבא כובש. בשלב ב אפשר גם לכבוש את מקור המים ולחדור לעיר. זה בהחלט מסוכן. הלוא תראו שבימי בית שני נטשו לגמרי את המדרון המזרחי. העלו את החומה למעלה, מפני שמקור המים כבר היה חתום מבחוץ, זרם אל הנקבה ונבע בברכת השילוח. רק בגלל מקור המים, מעיין הגיחון, היו חייבים להחזיק את כל המדרון עד תחתית הערוץ בימי הבית הראשון. ואכן, ראו כמה ביצורים נבנו שם למטה, כולל החומה החדשה שנמצאה כעת ממש מעל לאפיק. עצמת הביצורים כלפי מזרח מחייבת לחשוב על הסכנה שנשקפה לעיר דוד בדיוק בנקודת התורפה הקשה שלה - מקור המים במזרח. מובן שהסכנה הזו הייתה גדולה גם אם העיר לא נכבשה. גם אם האויב לא ישפוך סוללה ולא ייכנס פנימה, ביכולתו פשוט לשתק את כל אזור המעיין. לכן היה צורך בחומה ובמגדלים ובנקב של מנהרת 'פיר וורן' שמכסה על הדרך. אבל עדיין נותרה בעינה האפשרות של השתלטות אשורית על המים הזורמים בתעלת השילוח החיצונית שקדמה לנקבה, ועדיין היה החשש מפני ירי כבד אל כל הדרכים היורדות אל המים בתוך עיר דוד. על כן החליט חזקיהו לשנות את המצב מיסודו - לא רק כדי למנוע מחילות אשור את המים - "למה יבואו מלכי אשור ומצאו מים רבים" (דה"ב ל"ב, ד), אלא כדי למנוע גם את אפשרות הירי אל מקום התורפה. לכן הוא החליט על המבצע הגדול של חציבת הנקבה. אחרי חציבת הנקבה לא ניתן היה עוד לסכן את אזור המים על ידי ירי מן המדרון המזרחי, כי מקור המים נמצא בתוך עיר דוד המורחבת באזור המערבי:

והוא יחזקיהו סתם את מוצא מימי גיחון העליון וישרם למטה מערבה לעיר דויד
ויצלח יחזקיהו בכל מעשהו (שם, ל).

* * *

הנביא ישעיהו לא אהב כל כך את הנקבה הזאת. אפשר לפרש את עמדתו כהתנגדות עקרונית למפעל או למהלך המרד באשור, או כהסתייגות מן האווירה ששררה בירושלים. מכל מקום, פרק שלם בספר ישעיהו מוקדש לביקורת על מפעל החציבה העצום הזה. האם רק במקרה, ישעיהו הוא גם הנביא שהבטיח לחזקיהו בשם ה': "ולא יורה שם חץ ולא יקדמנה מגן ולא ישפך עליה סללה"? מסתבר שלא! ישעיהו אמר לחזקיהו, במילים אחרות - אתה לא צריך את כל זה! מלך אשור לא יבוא אל העיר הזאת וה' יגן על ירושלים להושיעה (ישעיהו ל"ז, לג-לד). על כן הנביא מתאר

"ולא יורה שם חץ" - הברכה והתעלה

מתוך ביקורת את מעשיו של חזקיהו, וכך הוא אומר במשא גיא חיזיון:

ויהי מבחר עמקיך מלאו רכב והפרשים שתו השערה (ישעיהו כ"ב, ז).

בנבואתו הוא קולע אל חששותיו הגדולים של חזקיהו. העמקים מסביב יימלאו רכב, הפרשים ישותו אל השער שליד מעיין הגיחון(!), וימטירו חצים אל השער אפילו בטרם כבשו אותו.

ואת בקיעי עיר דוד ראיתם כי רבו ותקבצו את מי הברכה התחתונה. ואת בתי ירושלם ספרתם ותתצו הבתים לבצר החומה. ומקוה עשיתם בין החמתים למי הברכה הישנה ולא הבטתם אל עשיה ויצרה מרחוק לא ראיתם (שם, ט-יב).

כיצד לפרש את דברי ישעיהו? נתחיל בפירוש המתון, המינימליסטי, לדברי הנביא: חושבים ראשי יהודה והמלך חזקיהו שביצורים ומפעלי מים מכריעים מלחמות? לא כן הדבר. "...אם ה' לא ישמר עיר שוא שקד שומר" (תהילים קכ"ז, א). לפיכך העיקר הוא לפנות אל ה', להביט אל יוצר הכול ולבחון אם מפעל הנקבה טוב ונכון בעיניו, אם לאו. רק אם תפנו אל ה' באמת, אולי יתברר שיש גם ערך לנקבה. על פי פירוש זה אין הנביא מתנגד למפעל כשלעצמו, אלא לתודעה שמלווה אותו, כאילו בדינו לפתור את כל הבעיות.

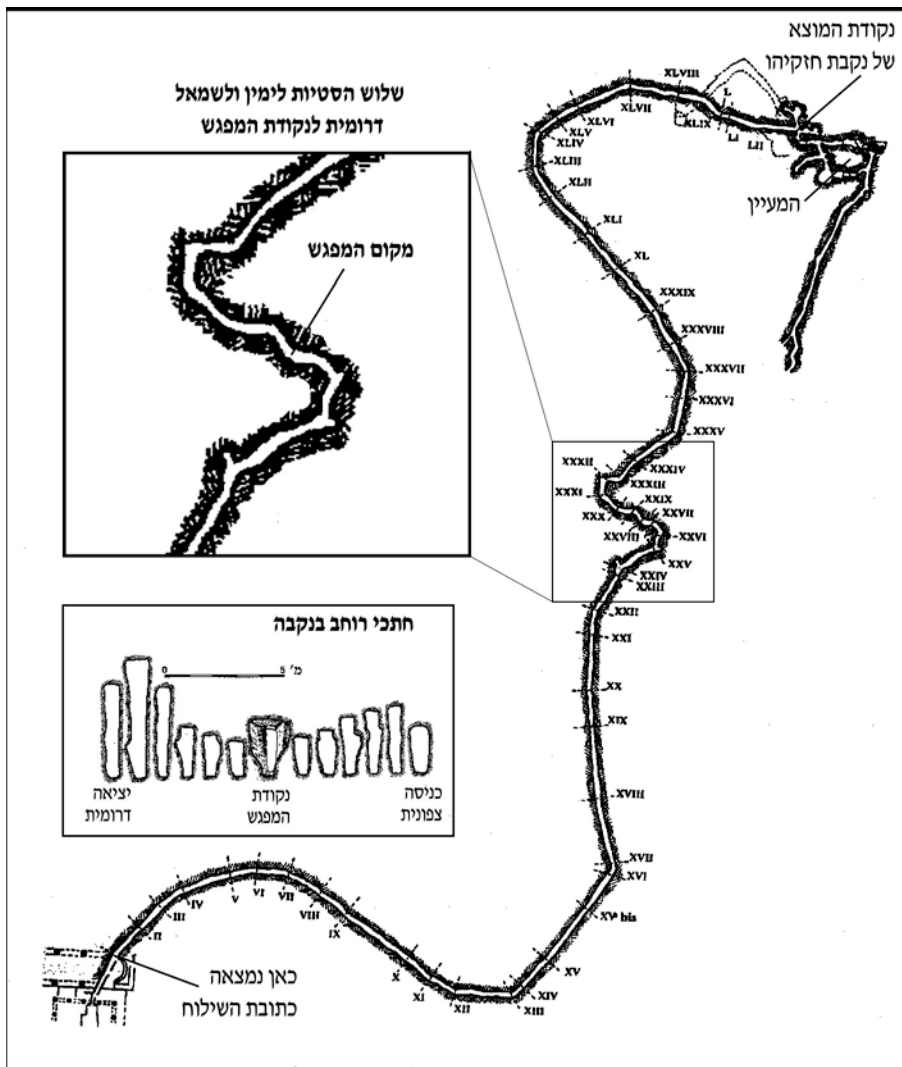
הפירוש הרדיקלי לדברי הנביא אומר שאין ה' רוצה בהטיית הגיחון ולא בתכנית המרד של חזקיהו באשור, אלא רק בהצלת ירושלים. זו לא תבוא על ידי המבצע הגדול הזה, מפני שלא הנקבה הזאת תמנע ממלך אשור לירות חץ או לשפוך סוללה. **הקב"ה ימנע זאת ממנו בדרכים אחרות.** "הנני נותן בו רוח ושמע שמועה ושב אל ארצו..." (ישעיהו ל"ז, ז); "ושמתי חחי באפך ומתגי בשפתיך והשיבתיך בדרך אשר באת בה" (שם, כט; מל"ב י"ט, כח); "ויצא מלאך ה' ויכה במחנה אשור" (ישעיהו ל"ז, לו; מל"ב י"ט, לה).

אני מציע לכל מי שמלמד את הסיפור, להכניס את התלמידים לוויכוח הזה בין המלך ובין הנביא, ובין הפירושים השונים בדברי שניהם. באיזו פרשנות של ישעיהו יתמכו השומעים או התלמידים? איך הם יפרשו את ישעיהו בפרק כ"ב? האם יאמצו את השקפתו של ישעיהו? האם יתמכו במלך חזקיהו? על כל פנים, על ידי חשיפת הוויכוח נוכל לקרב מורים ותלמידים להבנת העניין הזה, שחולל אז סערה עצומה בירושלים. אכן, לא במקרה כתובת הנקבה מפארת את המפעל הגדול. לדעתי היה בירושלים ויכוח גדול על סיכויי החציבה הזאת, ועל רקע הוויכוח נולדה ההתפארות הגדולה שבאה להסביר איך הוכח שהחוצבים צודקים ולמה המפעל הכרחי. אני מציע להציג מצד אחד את דברי ישעיהו - "לא יבוא [מלך אשור] אל העיר הזאת ולא יורה שם חץ ולא יקדמנה מגן ולא ישפך עליה סוללה" (שם, לג). המסקנה המתבקשת מדברי ישעיהו: אל תחצבו מפעלים עצומים כאלה. חשבו על הצדדים האחרים, על הצדדים הרוחניים והמוסריים שעומדים מאחורי ההתנהלות המדינית-צבאית. מצד

שני עמדו חוצבי הנקבה ואמרו: 'אנחנו נציל את ירושלים ממצור, דווקא על ידי העברת נביעתו של הגיחון למקום שאי-אפשר לירות בו חץ! במו ידינו נשנה את מצבה האסטרטגי של ירושלים ונכינה למצור, כך שאפילו מלך אשור, הכובש הגדול ששום עיר בצורה שהתנגדה לשלטונו לא עמדה בפניו - אפילו הוא לא יוכל לכבוש את ירושלים'.

חציבת הנקבה: המסלול, השיטה והכתובת

מדוע נחצבה נקבת חזקיהו במסלול המפותל (1200 אמה שנזכרו בכתובת, 533 מטר), שמאריך מאוד את החציבה (ראה איור מספר 2), לעומת המרחק בקו ישר (כ-320

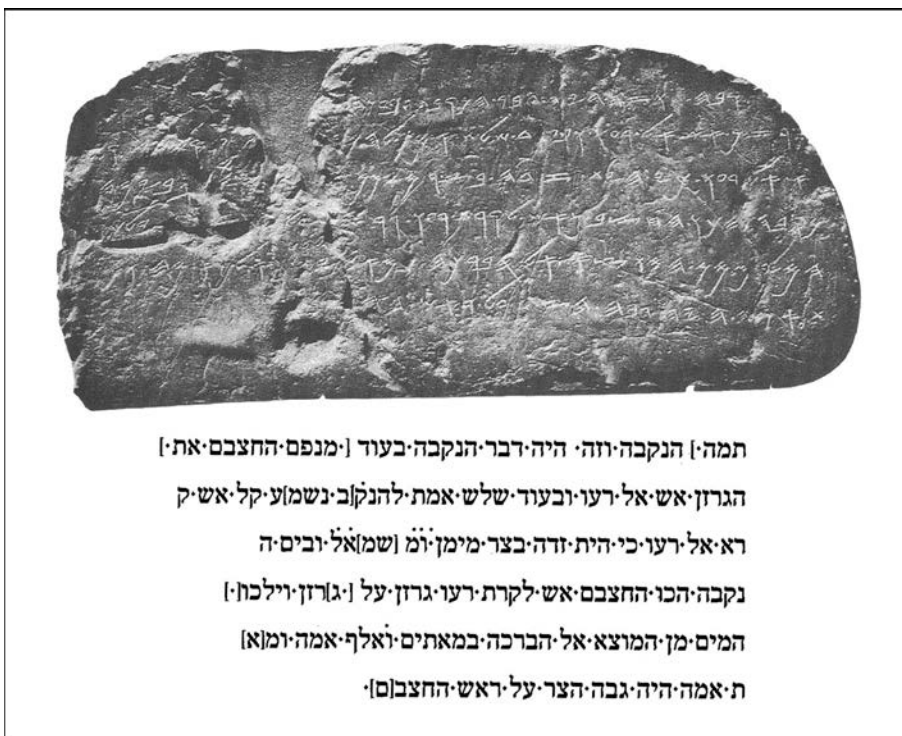

איור מספר 2: תכנית נקבת השילוח (על פי חלוקתו של ונסאן).

”ולא יורה שם חץ” - הברכה והתעלה

מטר בלבד) בין מעיין הגיחון לבין ברכת השילוח?³ מדוע החציבה משני הכיוונים התבצעה בו-זמנית? וכיצד הצליחו החוצבים באופן כה מדהים להיפגש בעומק הסלע בלי מכשירי כיוון מודרניים מכל סוג שהוא?

ההסבר המקובל שהציע הנרי סאלי הוא שבמסלול המפותל הזה היה סדק קדום בקו המגע בין שתי שכבות סלע,⁴ והמים טפטפו להם אט אט לאורך הסדק עוד לפני החציבה.⁵ לפי זה מובן גם כיצד היה לחוצבים אוויר בתוך המנהרה, וגם כיצד יכלו לתכנן את המפגש: החוצבים פשוט הרחיבו את הסדק הקדום והלכו בעקבותיו. בדרך זו מקובל מאז לפרש את המשפט שבכתובת (ראה איור מספר 3): ”ובעוד שלש אמת

תמה| הנקבה-וזה· היה-רבר-הנקבה-בעוד· [מנפם-החצבם-את-|
גרון-אש-אל-רעו-ובעוד-שלש-אמת-להנקב-בנשמ]-ע-קל-אש-ק
רא-אל-רעו-כי-הית-זדה-בצר-מימן-זמ [שמ]-אל-ובים-ה
נקבה-הכו-החצבם-אש-לקרת-רעו-גרון-על [גרון-וילכח-|
המים-מן-המוצא-אל-הברכה-במאתים-ואלף-אמה-ומא]
ת-אמה-היה-גבה-הצר-על-ראש-החצבם-|

איור מספר 3: כתובת השילוח ותעתיק מקובל (כולל השלמות).

3. האורך הזה יצר שיפוע ממוצע של 6 מאיות האחוז, הישג בפני עצמו. ל"ה ונסאן, מראשוני החוקרים של ירושלים לפני כתשעים שנה, סבר שהגובה הסופי הושג רק על ידי תיקון המפלס ביציאה הדרומית והעמקתו בסוף החציבה. ראה: L.H. Vincent, *Underground*. Jerusalem, London 1911-1912.
4. 'מלכי' הרכה יותר ו'איזי-אחמר' הקשה מאוד. לעומת זה טען מ' הקר ('הספקת המים בירושלים בימי קדם', בתוך: מ' אבי-יונה [עורך], **ספר ירושלים**, ירושלים תשט"ז, עמ' 197) שהיו **שלוש** תצורות בסלע, והחוצבים השתדלו לעבוד בעיקר בסלע הרך יותר.
5. H. Sulley, 'A Note', *PEFQSt.* 1929, p. 124. ראה גם: ר' עמירן, 'הספקת המים לירושלים', **קדמוניות** א/2-1, עמ' 16-17.

להנקב נשמע קל אש קרא אל רעו כי הית זדה בצר מימן ומשמאל" - 'הזדה בצור' היא, לדעה זו, הסדק שהוביל את החוצבים במלאכתם, וזאת הסיבה למסלול המפותל, הארוך והקשה.

חסרונו של ההסבר הוא הצגת הנחה שלא ניתן להוכיחה או להפריכה, כיוון שהסדק הקדום נעלם כמובן על ידי החציבה עצמה. עם זאת, הלכתי בנקבה פעמים רבות ולא ראיתי קו מגע בין שתי שכבות סלע. ראיתי קווי שבר וסידוק בסלע בכמה מקומות, אבל הם אינם מופיעים לאורך הנקבה אלא **בניצב** לנתיב הנקבה.⁶

הכתובת גם אומרת בבירור שהמים הלכו "מן המוצא אל הברכה" רק **אחרי המפגש**. נראה בבירור שהחציבה התנהלה בנקבה **יבשה**, כשהמים זורמים בתעלה החיצונה וחסימת אבן מונעת את זרימתם בנקבה, עד הרגע הרצוי. רק לאחר השלמת המפעל זרמו המים בנקבה. ועוד: אילו חצבו בעקבות סדק קדום, היו יכולים לשמוע איש את רעו ממרחק גדול יותר מאשר 'שלוש אמות' (כמטר וחצי).

והעיקר: הכתובת חוגגת את המפגש המופלא בעומק הסלע, ואילו התאוריה אומרת שהמפגש היה ידוע מראש בזכות הסדק הקדום.⁷ גם שורשו העברי של המונח "זדה" אינו מתאים לסדק, לדעתי.

מסקנות נוספות עולות מניתוח מסלולה של הנקבה וחתכיה:

1. גובה הנקבה בתחילתה מכיוון הגיחון הוא כשני מטר והוא הולך ומצטמצם לקראת המפגש עד כ-1.20 מ'. בסיום, מכיוון ברכת השילוח, גובה הנקבה בתחילה רב יותר - כ-3.4 מ', והוא מצטמצם והולך לקראת המפגש עד כ-1.10 מ', בדומה לקטע העליון. **במפגש עצמו מתרומם הגובה עד ל-1.5 מ'.**
2. המסלול יוצר קשת גדולה בתחילתו מכיוון הגיחון, וקשת כפולה מכיוון הברכה. לאחר מכן, אנו מבחינים בקשתות מתונות, ופנייה - משני הצדדים - לכיוון המפגש בעשרות המטרים האחרונים. גם שם החציבה המשיכה בקשתות קטנות. בקטע המפגש עצמו יש שוב פנייה משני הצדדים לקראת המפגש.
3. **פיר אחד, גבוה מאוד, נחצב מלמעלה בחלק התחתון של הנקבה, במקום היחיד שבו עבר מסלול הנקבה את חומות העיר העליונות, ושבו ניתן היה לחצוב פיר מלמעלה בשטח שאינו בנוי. יצוין שחציבת פירים מלמעלה הייתה הדרך המקובלת לשמור את כיוון החציבה וגם להכניס אוויר למנהרה. בנקבת הגיחון אי אפשר היה לחצוב פירים מלמעלה בגלל העיר הבנויה בצפיפות וגם בגלל**

6. A. Shimron et al., 'The City of David Waterworks: A Geological and Engineering Overview', בתוך: א' ברוך (עורך), **חידושים בחקר ירושלים, דברי הכנס הרביעי**, רמת גן תשנ"ט, עמ' XVI-III.

7. "הנחל השוטף את הארץ" (דה"ב ל"ב, ד), הוא התעלה החיצונית שנסתמה, ובוודאי לא הקילוח הדק שבסדק.

"ולא יורה שם חץ" - הבִּרְכָה והתעלה

הגובה הרב. כך אכן אומרת הכתובת: "ומאת אמה היה גבה הצֶר על ראש החצבִּים".

4. יש **שלוש סטיות** קצרות מנתיב החציבה, **כולן בחלק התחתון**, קרוב לאזור המפגש. קצת אחרי נקודה XXIII יש סטייה **לצד שמאל** מבחינתם של החוצבים מלמטה, מברכת השילוח. בנקודה XXV ובנקודה XXVI ישנן שתי סטיות נוספות **לצד ימין** מבחינת החוצבים מלמטה. שלוש הסטיות משקפות **תיקוני מסלול**, שניים מוצדקים ואחד מוטעה; הסטייה הראשונה (ליד נקודה XXIII) לצד שמאל, הייתה **מקצרת את הדרך למפגש**, כפי שקל לראות מניתוח המסלול, ולכן טעה מי שעצר את החוצב ומנע ממנו להמשיך בכיוון זה. שתי הסטיות האחרות אכן מרחיקות מן המטרה, ולכן העצירה והתיקון היו מוצדקים לגמרי. חשוב מאוד לגלות שאין שום סטייה בחציבה בחלק העליון של הנקבה, ומכאן מתבקשות מסקנות לגבי דרך הניהול של העבודה וביחס לאופן ההתמודדות עם הקשיים.

העובדות מוליכות למסקנות הבאות: הקושי העצום במפעל המדהים הזה, שאין לו מקבילה בעולם העתיק, היה הצורך להבטיח מפגש בעומק הסלע ללא כל אמצעי מכוון, בגלל העדר פירים מלמעלה. לפיכך נאלצו החוצבים לעבוד **בקשתות** כדי להבטיח מפגש. אילו חצבו בקווים ישרים, לא היו החוצבים מצליחים להיפגש, כיוון ששתי החציבות היו עלולות להתנהל זו בצד זו, במרחק של כמה מטרים, והמפעל כולו היה נידון לכישלון. אילו חצבו רק בכיוון אחד היו עלולים להחטיא את נקודת המוצא או את היעד, ולהמשיך אל בטן האדמה מתחת לכתף היבוסי (= העיר העליונה, הר ציון), ושוב היה כל המאמץ יורד לטמיון. החציבה **בקשתות** נועדה להבטיח מפגש, ולפיכך הורו המהנדסים לחוצבים לשבור כיוון במרחקים קצובים שנקבעו מראש.

בתחילה פתחו המהנדסים קשת גדולה מכיוון הגיחון וקשת כפולה מברכת השילוח. ליתר ביטחון נחצב גם הפיר היחיד בחלק התחתון, מחוץ לחומה העליונה. רק לאחר השלב המכריע הזה, היו המהנדסים בטוחים יותר שהם נמצאים בקו מקורב למפגש, אבל עדיין חששו מהחטאה.

בשלב הקשתות הגדולות בראשית הדרך, המהנדסים גם הורו לחצוב גובה רב בחלק התחתון וגובה בינוני בחלק העליון, כפי שאפשר לראות במפת חתכי הגובה המצורפת. הגובה הרב בא להבטיח שהחוצבים לא יחטיאו זה את זה בשני מפלסים שונים. החציבה לגובה רב גם הכניסה כמות גדולה יותר של אוויר לעומק המנהרה.

ככל שגבר ביטחונם, הורו המהנדסים על צמצום הגובה והקטינו את הקשתות.⁸

8. סטפן רוזנברג מציע שיטה שלפיה יכלו לעקוב מבחוץ אחרי המסלול, עם כל שינוי של הכיוון, על ידי העתקה בעזרת מקבילית פשוטה. ראה: S. Rosenberg, 'The Siloam Tunnel Revisited', *Tel Aviv* 25, 1998, Vol. I, pp. 116-130.

מי שמתבונן מן הצד רואה שאילו המשיכו בחציבה בקו ישר מנקודה XXXV דרומה ומנקודה XXIII צפונה, היו החוצבים חוסכים הרבה זיעה וחששות ומקצרים את הדרך להישג המופלא. אבל הם לא ידעו זאת, מפני שלא היו להם מכשירים להתבוננות כזאת. הם גיששו באפלה בעומק הסלע וככל שהתקרבו זה אל זה, גבר ביטחונם שהם חוצבים זה מול זה, אך גם חששם שמא למרות כל המאמצים והתכנונים יחטיאו החוצבים אלה את אלה.

נשאלת השאלה: אם הכול תלוי בהבטחת סיכוי המפגש בבטן הסלע, ואם אפשר היה להבטיח שחוצבים באותו מפלט, די היה לחצוב בשני קווים ישרים, אך באלכסון קל, והפגישה תהיה מובטחת?

התבוננות נוספת במסלול הנקבה מתוך מודעות מלאה נותנת תשובה ברורה:

- טעות בזווית האלכסון תוביל את החוצבים החוצה אל הקדרון, וכל המפעל ירד לטמיון.

- טעות לכיוון ההפוך תוביל אותם לחצוב זה בצד זה.

- הקשתות יבטיחו מפגש בכל מקרה, גם אם תכבד העבודה.

קל לראות מניתוח המסלול את עצמת החששות והלבטים. בנקודה XXXI מלמטה, ובנקודה XXXV מלמעלה, הם שברו כיוון, מתוך חשש (מוצדק!) שהמשך ישר יוביל להחטאה. לנו ברור שדי היה בשינוי קל יותר כדי להיפגש. הם לא ידעו זאת, והאריכו את דרכם.

כאן נפתחה המערכה האחרונה בדרמת החציבה של נקבת חזקיהו. **המהנדס הראשי** - אפשר שהתחייב בראשו בפני המלך חזקיהו שיצליח להפגיש בין קבוצות החוצבים בבטן האדמה ולהשלים את הנקבה בזמן - היה לחוץ מאוד ובצדק. הוא **עבד בעיקר מכיוון הגיחון**, בחלק העליון, וסגנו עבד מלמטה, **מברכת השילוח**. זאת אפשר לדעת משלוש הפעמים של תיקון סטייה, **כולן** בחלק התחתון, אבל סמוך למפגש.

הם שברו כיוונים שוב ושוב כדי להיות בטוחים שהם מתקרבים למסלול של מפגש. המהנדס הראשי ביקר לעתים די קרובות בחלק התחתון ובדק את מסלול החציבה של סגנו. **שלוש פעמים הוא עצר אותן**, והורה לו ולפועליו לשנות כיוון ולתקן מסלול. כך ברור מדוע בחלק העליון אין סטיות - כי שם עבד המהנדס הראשי. לנו המתבוננים מן הצד בסרטוטים ובחתכים, קל לבקר. אנו רואים שבסטייה הראשונה צדק דווקא הסגן, וה'קדקוד' טעה. אבל זו אינה אלא חכמה של הבל, של מי שמתבונן בעזרת סרטוטים וחתכים מודרניים, בלי כובד האחריות וחרדת השעה,

9. שאלה זו שאל אותי אייל מירון, ואני מודה לו על השאלה שחייבה אותי לחשוב ולהתבונן מחדש, וכן על הערותיו האחרות למאמר.

"ולא יורה שם חץ" - הברכה והתעלה

האויב המתקרב והמכשירים של זמנו (אגב, במפעלים מודרניים נעשו לעתים טעויות חמורות בהרבה!).

לאחר שלושה תיקוני סטיות, לימין ולשמאל - "כי הית זדה בצר מימן ומשמאל" - הגיעה הדרמה אל שיאה. לאחר התיקון השלישי (בנקודה XXVI), ובמקביל מלמעלה (בנקודה XXXII), פנו החוצבים זה לקראת זה בשבירה חזקה שמאלה (שניהם שברו שמאלה, כל אחד לשמאלו). גם כאן עדיין שמרו על עקרון הברזל של חציבה בקשתות, לבל יחטיאו את נקודת המפגש אפילו באמות אחדות. סמוך למפגש עצמו שברו שוב חזק ימינה והנה באה "הנְקָבָה" (כך מקובל לקרוא בכתובת, ופירוש שם הפועל, פריצת הנקב של המפגש).

...הנקבה. וזה. היה. דבר. הנקבה. בעוד... הגרזן. אש. אל רעו. ובעוד. שלש. אמת. להנקב[ב נשמע]. קל. אש. קרא. אל רע. כי (+ לפני כן) הית. זדה. בצר. מימן. ומ[שמ]אל. וביס. הנקבה. הכו. החצבמ. אש. לקרת. רעו. גרזן. על. [ג]רזן. וילכו[.]. המים. מן. המוצא. אל. הברכה. במאתים. ואלף אמה. ומאת. אמה. היה. גבה. הצר. על. ראש. החצב[מ].

ניתוח המסלול והחתכים מורה שהמפגש עם פריצת הנקיבה היה שיא של דרמה גדולה, שסופה לא היה ידוע מראש. הכתובת מתעדת בצדק את הנקיבה, היא פריצת הנקב למפגש, ומזכירה את הנתונים העיקריים: הקושי להבטיח מפגש, החששות הגדולים, ההתרגשות העצומה בהישמע הקול בעומק הסלע, הטווח של 3 אמות (1.5 מ'), וכמובן אורך המסלול, וגובה הסלע מעל ראש החוצבים.

מי שסבר שהכול היה בטוח מראש בגלל סדק מקלח מים, לא קרא נכונה את הכתובת ולא את המסלול, על קשתותיו, על שבירותיו ועל סטיותיו (מהצד התחתון בלבד). התלבטויותיו וחששותיו של המהנדס הראשי, בצד ביטחונו ההולך וגובר - כל אלה ניכרים היטב בעדות האילמת של חתכי הנקבה.

פירוש הכתובת - 'זדה בצור מימן ומשמאל'

'זדה', שם קרוב למושג המופשט 'זדון', שפירושו מעשה מכוון שלילי ('וכי יזד איש על רעהו להרגו בערמה', שמות כ"א, יד). פירושו לדעתי בכתובת: **סטייה**, כלומר, טעות שנעשתה במכוון - טעות שהייתה עלולה לגרום לכך שלא תהיה פגישה בין קבוצות החוצבים, ושהמפעל ייכשל. המונח משקף את החששות הכבדים ואת האחריות העצומה שלקחו המהנדסים על עצמם בפני המלך חזקיהו ויועציו.

המשפט הטפל "כי הית זדה בצר מימן ומשמאל" התפרש על ידי חוקרים כמשפט הסבר, וכך נוצרה הדרך הנפוצה להבנת הכתובת. מי שאינו מכיר תחביר מקראי וקורא טקסט עברי מסוף בית ראשון כמו טקסט עברי מודרני, עשוי לחשוב שהמשפט הטפל הפותח ב'כי' חייב להיות ההסבר לכך שלפתע נשמע קול איש קורא אל רעו בתוך הסלע, ולפיכך פירשו את ה'זדה' כסדק, שדרכו נשמע הקול. במשפט

העברי הקדום משמש משפט טפל כזה במקרים רבים כמשפט רקע להבנת הבעיה שבגללה נכתב המשפט העיקרי. אביא שלוש דוגמות ידועות:

1. "ויהי בשלח פרעה את העם ולא נחם אלהים דרך ארץ פלשתים כי קרוב הוא כי אמר אלהים פן ינחם העם בראתם מלחמה ושבו מצרימה" (שמות י"ג, יז וראה שם רש"י, ראב"ע, רמב"ן ועוד). המשפט 'כי קרוב הוא' איננו הסבר למשפט הקודם, אלא דווקא לסיבה שבעבורה **כדאי** היה ללכת בדרך ארץ פלשתים. זהו הסבר למשפט מובלע: "...ולא נחם אלהים דרך ארץ פלשתים [נתיב שבו כדאי היה ללכת] כי קרוב הוא - כי אמר אלהים...".¹⁰ גם המשפט "כי אמר אלהים פן ינחם העם..." איננו חייב להיות ההסבר למשפט הראשון; למילה 'כי' משמעם רבים בלשון המקרא.¹¹

2. "כי ה' דבר" (ישעיהו א', ב; כ"א, יז; כ"ב, כה; ועוד). הביטוי בפי ישעיהו איננו משפט סיבה, אלא משפט הכרזה, כמו "זה אמר ה'". כך גם בתגובת חזקיהו: "כי יהיה שלום ואמת בימי?! (ישעיהו ל"ט, ח; מל"ב כ', יט); ופירושו: 'הלוא אם שלום ואמת יהיה בימי?!'.

3. "אכול ושתו כי מחר נמות" (ישעיהו כ"ב, יג). מסתבר ש"כי מחר נמות" איננו סיבה למסיבת ההוללים, אלא תיאור הרקע לאזהרת הנביא ולגזרת הצום ("ויקרא ה' אלהים צבאות ביום ההוא לבכי ולמספד... כי מחר נמות",¹² שם, יב-יג). **לעומת זאת** העם חוגג ומתעלם מן הצפוי מחר, וזהו חטאו על פי הנביא.

מסקנתי לפיכך היא שהפסוק הטפל "כי הית זדה בצר מימן ומשמאל" איננו מסביר את המשפט שלפניו ובו הקריאה של איש אל רעו, אלא חוזר אל הרקע **שלפני כן**, ומסביר כמה קשה היה להגיע למפגש הזה. בפרט חשוב לומר איך החוצבים כמעט החטיאו את הנקיבה בגלל **סטיות מימין ומשמאל**, ובכל זאת הצליחו להיפגש. על כן הוספתי את המילים 'לפני כן' בהסבר המשפט הזה - לפני הנקיבה הייתה **סטייה = זדה בצור**, כלומר **בחציבת הצור, מימין ומשמאל**. אילולא תוקנו הסטיות לא הייתה הנקיבה מתרחשת. בדרך זו ההקשר מתפרש היטב.

10. אפשרות אחרת רואה כאן קיצור של [אף] כי קרוב הוא, ויש עוד אפשרויות.

11. "כי משמש בארבע לשונות" - (ראש השנה ג ע"א), ואפשר שפירושו הוא כי=כן=אכן, כפי שפירש אבי מורי ז"ל במקרים רבים במקרא. עיין: ד"ר י' בן-נון (ז"ל), "כ-כן" ודומיהן, **בית מקרא** פו, תשמ"א, עמ' 286-304; וכן שם פז, תשמ"א, עמ' 388-408; פח, תשמ"ב, עמ' 73-86; צא, תשמ"ב, עמ' 270-282; צב, תשמ"ג, עמ' 73-87; צג, תשמ"ג, עמ' 185-195; צד, תשמ"ג, עמ' 293-305; צה, תשמ"ג, עמ' 368-391.

12. מקובל לפרש "כי מחר נמות" כביטוי של זלזול שחצני, בדומה לדברי עשו ("הנה אנכי הולך למות" - כלומר להילחם, בראשית כ"ה, לב). באותה מידה ניתן היה לפרש את הביטוי כביטוי של **ייאוש**, ורק ההקשר של הפסוק מחייב לפרשו כזלזול. אולם ההקשר הוא **מוטעה**, כאמור.

הוויכוח הנוקב בין המלך ובין הנביא

הדרמה שבבטן האדמה, בעומק הסלע, לא נפלה כלל ועיקר מהדרמה שבין המלך חזקיהו לבין ישעיהו הנביא, על עצם ההחלטה של חזקיהו הנקבה, כדי למנוע את נפילת ירושלים בידי צבאות אשור.

אכן, העובדה ההיסטורית היא שסנחריב לא כבש את ירושלים ו'הסתפק' בכיבוש לכיש - מקרה יחיד וחריג בכל תקופת האימפריה האשורית אשר כבשה כל עיר בירה שמרדה בה, חוץ מירושלים.

אכן נסיגת סנחריב מירושלים הייתה מאורע כביר בעיני בני התקופה, גם ביהודה וגם באשור. אמנם, ביהודה לא היה כוח לחגוג בגלל המכות הקשות, בגלל חורבן ערי השפלה ועיר המחוז לכיש בכללן, ובגלל האלפים הרבים שגלו על ידי סנחריב, אבל הצלת ירושלים באה כישועה מפתיעה. כך שמעתי מפרופ' ח' תדמור: אין שום מקרה אחר באימפריה האשורית שבו נסוגו צבאות אשור ולא כבשו את הבירה המורדת בשלטונם. האמונה בנבואת האמת של ישעיהו, שבה הובטח כי מלך אשור לא יכבוש את ירושלים, והביטחון העקרוני שה' מגונן על ירושלים, מפני ש"ביתו" = מקדשו שוכן בתוכה, התעצמו מאוד.¹³

בנינוה שררה אווירה לא נוחה, ככל הנראה, וסנחריב עשה מעשה חריג כדי לחפות על הכישלון סביב ירושלים. מאחר שחוק הוא בטבע האדם ששליטים לעולם לא יודו בכישלון כלשהו, ציווה סנחריב לפאר את ארמונו בתבליט ענק ומרשים על כיבוש לכיש, והכיתוב אומר: "המלך סנחריב יושב [על כסא מלכותו], שלל העיר לכיש עובר לפניו". התעמולה המלכותית חשבה אולי שנינוה לא תדע להבחין מרחוק בין עיר הבירה ירושלים לבין עיר המחוז לכיש, ושאפשר יהיה לתאר את המסע כניצחון מזהיר. עצם הצורך במעשה חריג שכזה מוכיח שהבעיה הייתה גדולה וקשה. בדרך זו קיבלנו ציור אשורי יוצא מן הכלל שמתאר את ביצורי לכיש, את מגיניה ואת מלחמתה נגד הכובש האשורי. האשורים כבר אינם, אך לנו חשוב הקשר הזה על ידי הציור האשורי עם אבות אבותינו, כמו המפגש עם קשת טיטוס.

על כל פנים, ירושלים לא נפלה! - מה גרם לכך? השגחת ה' כמובן! אבל באיזו דרך? דרך הביצור והנקיבה, תכנית חזקיהו, או דרך שמועה ששמע מלך אשור כהבטחת ישעיהו (ל"ז), או דרך המגפה שפרצה בצבאו כתיאור שבמלכים ב ואולי הגורם הוא שילוב של כל אלה יחד? הוויכוח נותר בעינו גם ברמזי המקרא וגם בדברי חז"ל. מקור אחד מונה את הטיית הגיחון כמפעל שלא היה רצוי בעיני חכמים (כרמזי ישעיהו כ"ב, יא).¹⁴ מקור אחר רואה אותו כמפעל רצוי, כי באבות דרבי נתן

13. שתי האמונות האלה התנגשו ביניהן בימי ירמיהו והחורבן, ונותרה רק הנבואה!
14. "ויצרה מרחוק לא ראיתם" - ואכן כך נאמר בתלמוד הבבלי (פסחים נו ע"א): "תנו רבנן ששה דברים עשה חזקיהו המלך, על שלשה הודו לו, ועל שלשה לא הודו לו... סתם מי גיחון העליון

מנו ארבעה דברים שהודו לו, אך שם הנוסח: "והסכימה דעתו לדעת המקום!" ובכללם סתימת הגיחון (נ"א פ"ב, מהד' שכטר עמ' 12 כנראה על פי דה"ב ל"ב, א-ח). כנראה, שחזקיהו לא נשאר אטום לתוכחתו הקשה של הנביא: "ומקנה עשיתם בין החממים למי הברכה הישנה ולא הבטתם אל עשיה [= ה']" (ישעיהו כ"ב, יא). ניתן היה לחשוב שהנביא מתנגד קטגורית לכל מפעל הנקבה. אולם חזקיהו היה קשוב מאוד לדברי הנביא. החלפת ה'ממשלה' של שבנא באליקים בן חלקיהו (ראה ישעיהו כ"ב, טו-כה, והשווה שם ל"ו, ג) נעשתה על פי תביעתו של הנביא, אשר השפעתו על המלך חזקיהו הייתה גדולה מאוד, למרות המחלוקות הקשות שהיו לפני כן ביניהם. לכן נראה לי שחזקיהו העדיף את הפירוש היותר מתון בדברי הנביא:

אחרי הדברים והאמת האלה בא סנחריב מלך אשור ויבא ביהודה ויחן על הערים הבצרות ויאמר לבקעם אליו. וירא יחזקיהו כי בא סנחריב ופניו למלחמה על ירושלם. ויועץ עם שריו וגביריו לסתום את מימי העינות אשר מחוץ לעיר ויעזרהו. ויקבצו עם רב ויסתמו את כל המעינות ואת הנחל השוטף בתוך הארץ, לאמר: למה יבואו מלכי אשור ומצאו מים רבים.

ויתחזק ויבן את כל החומה הפרוצה ויעל על המגדלות ולחוצה החומה אחרת, ויחזק את המלוא עיר דויד ויעש שלח לרב ומגנים. ויתן שרי מלחמות על העם ויקבצם אליו אל רחוב שער העיר וידבר על לבבם לאמר: חזקו ואמצו אל תיראו ואל תחתו מפני מלך אשור ומלפני כל ההמון אשר עמו, כי עמנו רב מעמו. עמו זרוע בשר ועמנו ה' אלהינו לעזרנו ולהלחם מלחמתינו - ויסמכו העם על דברי יחזקיהו מלך יהודה (דה"ב ל"ב, א-ח).

נראה בעליל שזו תשובתו של המלך חזקיהו לקטרוג של ישעיה הנביא: "ומקנה עשיתם בין החממים למי הברכה הישנה ולא הבטתם אל עשיה ויצרה מרחוק לא ראיתם" (כ"ב, יא) - כלומר, חזקיהו טען: 'אנו בהחלט מביטים אל ה' = יוצרה מרחוק'.

קל להזדהות עם הכתובת המיוחדת הזאת ועם חזקיהו. קצת יותר קשה במבט ראשון, לקבל את דברי הנביא שאמר לסמוך על ישועת ה'. שמא הוויכוח הזה הוא שגרם לכך שהכתובת איננה מזכירה את המלך חזקיהו, ונקבעה סמוך ליציאה במקום שאיננו בולט?! לחזקיהו המלך ולישעיהו הנביא פתרונים.

ירושלים לא נפלה בידי סנחריב, כנבואת ישעיהו. עובדה מכרעת זו הרימה את קרנם של נביאי האמת לדור ההוא, ולדורות. אבל, עובדה זו גם הזרימה אדרנלין בעורקי מורדים-קנאים חסרי תבונה. יהויקים ושרי יהודה אשר ניסו פעמיים למרוד בשלטון הבבלי (מל"ב כ"ד, א וכן פס' כ; וברמיהו פרקים ל"ז-ל"ח), הובילו את ירושלים לחורבן שלא היה מחויב המציאות. שנים רבות נצטווה ירמיהו ללכת עם

ולא הודו לו... והסביר רש"י: "שהיה לו לבטוח בהקב"ה, שאמר - 'וגנתי על העיר הזאת להושיעה' (ישעיהו ל"ז, לה)".

"ולא יורה שם חץ" - הברכה והתעלה

מוסרות ומוטות על צווארו (ירמיהו כ"ז, ודייק שם בפס' א ובפס' ג - גם בימי יהויקים וגם בימי צדקיהו) כדי לעצור אותם מלמרוד בבבל, המעצמה שזכתה בשלטון העולמי.

מי יודע, אילולא עמדה לרשותם נקבת חזקיהו ואילולא תרמה לביטחונם העצמי הכוזב והמסוכן - אולי היו מלכי יהודה האחרונים נזהרים ולא מעזים למרוד בבבל, וכך לא היה נחרב בית ראשון?! כך אני נוטה להבין את פשר התנגדותו של ישעיהו למבצע הנקבה, דווקא בגלל הראייה למרחוק של הנביא. בטווח הקרוב היה ישעיהו בטוח בדבר ה' שירושלים תינצל, אפילו "כסכה בכרם" ו"בחרב לא איש" (א', ח; ל"א, ח). ואילו לטווח ארוך, עדיף שירושלים תעמוד מול הבבלים בלי מפעל המים, תיכנע ותשרוד.

הוויכוח בין חזקיהו לבין הנביא ישעיהו היה כנראה ויכוח נוקב. הנקבה מתוארת אצלנו כהישג אדריכלי כביר, וזה נכון. הכתובת אכן אומרת כך. היה זה הישג אדריכלי פלאי, אבל כמו תמיד בעם ישראל, להישג קדם ויכוח פנימי קשה. האופוזיציה הייתה נבואית.